

เงื่อนไขและข้อจำกัดในการปรับตัวของพระสงฆ์ในยุคไทยแลนด์ 4.0
Investigate Conditions and Limitations of the Adaptation of Monks
in the Thailand 4.0 Age

พระใบฎีกา กวีวัฒน์ วิรัติธีรตนย์^{1*} และวันพิชิต ศรีสุข¹
Phrabaidika Kaveevat Wirattheeradon^{1*} and Wanpichit Srisuk¹

¹ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี จังหวัดปัตตานี

¹ Faculty of Humanities an Social Sciences, Price of Songkla University, Pattani Campus, Pattani

*Corresponding author: e-mail myaray@hotmail.com

บทคัดย่อ

การศึกษาเชิงวิจัยเอกสารนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา เงื่อนไขและข้อจำกัดของพระสงฆ์ไทยในการปรับตัวให้เข้ากับยุคไทยแลนด์ 4.0 ซึ่งมีผลมาจาก กฎ ข้อบังคับ ระเบียบ คำสั่ง มติ ประกาศของคณะสงฆ์ ออกโดยมหาเถรสมาคม รวบรวมข้อมูลโดยการศึกษาจาก ประกาศของคณะสงฆ์ ที่ประกาศใช้ระหว่าง พ.ศ. 2505 ถึง พ.ศ. 2561 มีที่มาจากคู่มือพระสังฆาธิการ แดงการณคณะสงฆ์ และเว็บไซต์ของมหาเถรสมาคม วิเคราะห์เชิงเนื้อหาเทียบเคียงกับคุณลักษณะและทักษะที่ต้องการของคนไทยในยุค 4.0 ใน 4 ด้าน ผลการศึกษาพบว่า 1) ด้านการเรียนรู้ ห้ามภิกษุสามเณรเรียนวิชาชีพ เช่น คอมพิวเตอร์ 2) ด้านการปฏิบัติงาน อนุญาตให้ใช้สื่ออินเทอร์เน็ตในทางวิชาการ ใช้ที่ไม่เหมาะสมอาจเป็นเหตุให้ต้องลาสิกขาได้ 3) ด้านการอยู่ร่วมกัน มีข้อจำกัดด้านการเข้าสมาคมคฤหัสถ์ ห้ามเกี่ยวข้องทางการเมือง มีเงื่อนไขทางการติดต่อเดินทางไปต่างประเทศซึ่งจะต้องประกอบด้วยเหตุอันสมควร ต้องมีคุณสมบัติ และมีขั้นตอนในการขออนุญาต 4) ด้านการดำรงชีวิต การใช้อุปกรณ์ต่างๆ เช่น กล้องถ่ายรูป โทรศัพท์ วิทยุ โทรศัพท์มือถือ มีข้อจำกัดสำหรับการใช้ในที่สาธารณะ

คำสำคัญ: เงื่อนไข, ข้อจำกัด, การปรับตัว, พระสงฆ์, ไทยแลนด์ 4.0

Abstract

This documentary review study aimed to investigate conditions and limitations of the adaptation of monks in the Thailand 4.0 age. This was due to rules, regulations, resolutions, and announcement of the clergy issued by the Senior Monk Association. Data were collected from the clergy announcement (1962-2018), the clergy declaration and the Senior Monk Association website. A comparative content analysis based on 4 aspects of required traits and skills of Thai people in the Thailand 4.0 age. Findings showed the following: 1) Learning – monks were not allowed to learn vocational skills such as computer; 2) Task operation – monks were allowed to use internet for academic purpose and inappropriate internet using might be punishable to leave the monkhood; 3) Living together – monks could not behave like ordinary people did, not allowed to be involved in politics, and could be allowed to go abroad if they had appropriate reasons; and 4) Making

a living – using equipment such as camera, television, radio, mobile phone, etc. were not allowed to use in public areas.

Keywords: conditions, limitations, adaptation, monks, Thailand 4.0

บทนำ

ประเทศไทยมีความจำเป็นที่ต้องการปรับตัวให้สอดคล้องกันกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในโลกที่กำลังเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ยุคสังคมดิจิทัล ประกอบกับความจำเป็นของประเทศไทยที่จะต้องปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจใหม่เพื่อก้าวไปสู่ประเทศที่ใช้แรงงานที่มีทักษะมีการศึกษาสูงเพื่อให้ประชาชนมีความสามารถแข่งขันในตลาดแรงงานได้ทำให้เกิดแนวคิดไทยแลนด์ 4.0 ซึ่งเป็นการปรับไปสู่ระบบเศรษฐกิจที่ขับเคลื่อนด้วยเทคโนโลยี ความคิดสร้างสรรค์ และนวัตกรรม (สุรเจต ไชยพันธ์พงษ์, 2560) จึงทำให้เกิดผลกระทบทั้งในเชิงโครงสร้างของสังคมและระบบเศรษฐกิจ คนไทยจึงจำเป็นต้องผลักดันตัวเองด้วยเรียนรู้ในด้าน งาน อาชีพและทักษะ การทำงานด้วยเทคโนโลยี และรับมือกับความหลากหลายของพหุวัฒนธรรมที่มาจากคนต่างชาติที่หลั่งไหลเข้ามาทำงานทดแทนในด้านเทคโนโลยีที่คนไทยขาดไป พร้อมกับกระแสวัฒนธรรมต่างชาติที่หลั่งไหลมาพร้อมกับเทคโนโลยีสารสนเทศ ที่อาจทำให้วิถีชีวิตของคนไทยต้องตื่นตัวกับกระแสความสนใจที่เกิดขึ้นพร้อมๆ กันทั้งโลก (มณฑิไลย นรสิงห์, 2560)

การเปลี่ยนแปลงของ สังคม สภาพแวดล้อม ระบบเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมนี้ เกิดขึ้นกับคนไทยทุกๆ คน จึงรวมไปถึงพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งนอกจากจะมีหน้าที่เป็นประชากรไทย ต้องปฏิบัติตามกฎหมาย แนวนโยบายของรัฐ แนววิถีชีวิตของคนในสังคมแล้ว ก็ยังมีหน้าที่ในความเป็นบุคลากรทางศาสนา ที่ต้องถือประพฤติปฏิบัติในด้านต่างๆ ที่เป็นกรอบของความเป็นพระสงฆ์ ทั้งในส่วนที่เป็นวินัยของสงฆ์ ตลอดจน กฎ ระเบียบ ประกาศ มติ คำสั่งต่างๆ ของมหาเถรสมาคมซึ่งเป็นใหญ่ในการปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งมีอำนาจบังคับใช้แก่พระภิกษุสงฆ์ในประเทศไทย เช่นเดียวกับกฎหมายด้วยความรับรองของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

กฎที่กำหนดขึ้นโดยมหาเถรสมาคมตลอดจนถึงมติมหาเถรสมาคมเหล่านี้ มักประกาศใช้เมื่อมีเหตุที่ชาวโลกติเตียนในช่วงเวลาหนึ่งๆ ซึ่งกำหนดเป็นกรอบข้อห้ามในสิ่งที่ภิกษุไทยไม่ควรประพฤติปฏิบัติ เมื่อผ่านเวลามาถึงปัจจุบันก็ได้สร้างเงื่อนไขและข้อจำกัดให้การเปิดรับสิ่งใหม่ในสังคมอย่างเทคโนโลยีแก่พระภิกษุสงฆ์ไทย ผู้ศึกษาจึงมีความสนใจศึกษาประกาศมหาเถรสมาคมในข้อที่จะเป็นของจำกัดและเงื่อนไขในการปรับตัวของพระภิกษุสงฆ์เมื่อต้องปรับตัวให้เข้ากับยุคไทยแลนด์ 4.0 เพื่อใช้เป็นแนวทางในการทบทวนถึงความเหมาะสมกับสมณเพศต่อไป

วิธีการศึกษา

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงวิจัยเอกสาร โดยการนำประกาศมหาเถรสมาคม อันได้แก่ กฎ ระเบียบ มติ คำสั่ง ของมหาเถรสมาคม ที่ประกาศตั้งแต่ พ.ศ. 2505 ถึง พ.ศ. 2561 มาวิเคราะห์กับคุณลักษณะของคนไทยที่จำเป็นต้องมีในยุค 4.0 ซึ่งได้มาจากการสังเคราะห์ คุณลักษณะของคนในศตวรรษที่ 21 (วิชัย ต้นศิริ, 2541) คุณลักษณะบุคคลในศตวรรษที่ 21 ในระบบการศึกษาของสหรัฐอเมริกา (อดุลย์ วังศรีคุณ, 2557) ทักษะที่คนไทยจะต้องปรับตัวในโลกยุค 4.0 (วิโรท สันติประภพ, 2560) ทักษะที่จำเป็นของเด็กไทยรุ่นใหม่ (ฤทัยรัตน์ เวียงจันทา, 2561) และ ทักษะทางด้านดิจิทัล (ธนชาติ นุ่มนนท์, 2559) เข้าด้วยกัน โดยสรุปแบ่งคุณลักษณะออกได้เป็น 4 ด้าน ซึ่งได้แก่

ด้านการเรียนรู้ ได้แก่

- 1) ทักษะในการเรียนรู้ด้วยตัวเอง เท้าทันต่อความจริงเท็จของสื่อ
- 2) ความตระหนักเรื่องโลก
- 3) ความรู้เกี่ยวกับการเงิน เศรษฐกิจ และผู้ประกอบการ
- 4) พื้นฐานความรู้การเป็นพลเมือง
- 5) พื้นฐานความรู้ด้านสุขภาพ
- 6) พื้นฐานความรู้ด้านสิ่งแวดล้อม

ด้านการปฏิบัติงาน ได้แก่

- 1) มีความรู้และทักษะอาชีพที่สูงขึ้น
- 2) ประยุกต์องค์ความรู้
- 3) การบูรณาการระหว่างภาคทฤษฎีและการปฏิบัติ
- 4) การปฏิบัติงานเป็นหมู่คณะ
- 5) ทักษะการสร้างนวัตกรรมและผลผลิตใหม่ได้
- 6) ทักษะความคิดวิเคราะห์ และแก้ปัญหา

ด้านการอยู่ร่วมกัน ได้แก่

- 1) เปิดรับความเป็นโลกไร้พรมแดน
- 2) ทักษะด้านภาษาและการสื่อสาร ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และภาษาที่สาม
- 3) ทักษะการเรียนรู้และอยู่ร่วมกับผู้อื่นข้ามวัฒนธรรม
- 4) แก้ความขัดแย้งด้วยสันติวิธี
- 5) เคารพสิทธิและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์
- 6) มีอัตลักษณ์ความเป็นไทย

ด้านการดำรงชีวิต ได้แก่

- 1) มีความสามารถรู้จักใช้เทคโนโลยีดิจิทัลสมัยใหม่ เพื่อให้สามารถดำรงชีวิต เรียนรู้ ทำงาน และประกอบธุรกิจ ได้ทั้งในโลกจริงและโลกเสมือนจริง
- 2) ทักษะในการสื่อสารและเทคโนโลยีสารสนเทศ
- 3) ความยืดหยุ่นและปรับตัวในโลกที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว
- 4) มีความคิดริเริ่ม และความคิดสร้างสรรค์
- 5) มีคุณธรรมและรับผิดชอบต่อส่วนรวม มีจิตสาธารณะ รับผิดชอบต่อสังคมและสิ่งแวดล้อม
- 6) การมีภาวะผู้นำและความรับผิดชอบต่อ

การวิเคราะห์ข้อมูล ผู้ศึกษาได้ทำการวิเคราะห์ข้อมูล ด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา โดยการนำข้อมูลมาจำแนกจัดหมวดหมู่ เชื่อมโยงข้อมูลที่ได้ วิเคราะห์ส่วนประกอบที่สัมพันธ์กับหัวข้อ และสรุปผลโดยอาศัยความสอดคล้องและความเป็นเหตุเป็นผล

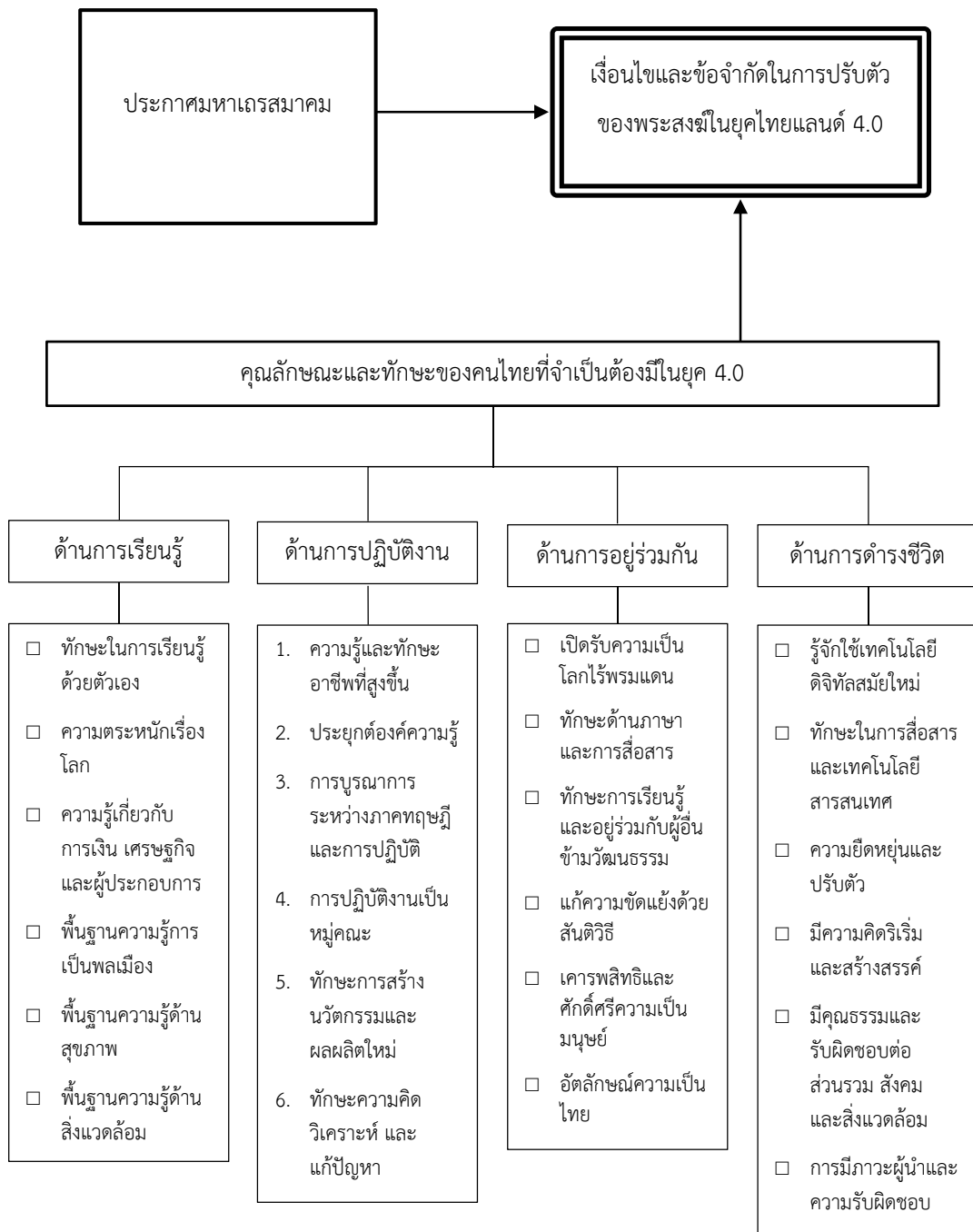

Figure 1 conceptual framework

ผลการศึกษาและการวิจารณ์

ด้านการเรียนรู้ การปรับตัวด้านทักษะการเรียนรู้ของพระภิกษุสงฆ์มีข้อจำกัด สังเกตได้จากการมี “คำสั่งมหาเถรสมาคม เรื่อง ห้ามภิกษุสามเณรเรียนวิชาชีพ หรือสอบแข่งขัน หรือสอบคัดเลือกอย่างคฤหัสถ์ พ.ศ. 2538” (มหาเถรสมาคม, 2538) ซึ่งห้ามพระภิกษุสามเณรเรียนวิชาชีพต่างๆ ร่วมกับฆราวาส โดยเฉพาะในเรื่องเทคโนโลยี โดยข้อความระบุว่า “ข้อ 4 ห้ามภิกษุสามเณรเรียนวิชาชีพอย่างคฤหัสถ์ในโรงเรียน หรือสถานที่ต่างๆ ปะปนกับคฤหัสถ์ชายหญิง เช่น พิมพ์ดีด ชวเลข คอมพิวเตอร์ การบัญชี ช่างวิทยุ-โทรทัศน์ ช่างไฟฟ้า ช่างเครื่องยนต์ และวิชาชีพอย่างอื่น ที่นับว่าเป็นวิชาชีพอย่างคฤหัสถ์” ในขณะที่ มีการระบุให้วัดจัดทำบัญชีรับจ่ายของวัดแม้ว่าเจ้า

อ่าวาสจะสามารถกำหนดให้ไววายจักรทำแต่ยังมีหน้าที่ดูแลตรวจตราให้ถูกต้อง ตามข้อ 6 แห่งกฎกระทรวงฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2511) ว่าด้วยการปฏิบัติเกี่ยวกับการดูแล รักษา และจัดการศาสนสมบัติของวัด (กระทรวงศึกษาธิการ, 2511) จึงต้องมีความเข้าใจด้านการเงินการบัญชี หรือในเรื่องของการทำทะเบียนประวัติพระภิกษุเพื่อขับเคลื่อนการจัดทำ สมาร์ทการ์ด (มหาเถรสมาคม, 2561) เป็นการให้พระภิกษุจัดเก็บข้อมูลด้วยระบบคอมพิวเตอร์ทั้งหมด ทำให้เห็นว่าคุณภาพความรู้ทางการบัญชี และคอมพิวเตอร์ มีความจำเป็นอย่างมากสำหรับพระภิกษุสงฆ์ กลายเป็นเงื่อนไขที่พระภิกษุจะต้องมีความรู้ด้านที่จำเป็นต้องใช้เหล่านี้โดยที่ไม่สามารถไปเรียนในสถานศึกษาอย่างจริงจังได้

ด้านการปฏิบัติงาน การประยุกต์องค์ความรู้เข้ากับงานเผยแผ่ศาสนาของพระภิกษุต้องใช้ทักษะการสื่อสารที่สูงขึ้น ได้แก่การใช้เทคโนโลยีสารสนเทศ การสื่อสารทางอินเทอร์เน็ต เฟสบุ๊ก ซึ่งมหาเถรสมาคมมีการกล่าวถึงการอนุญาตให้พระภิกษุใช้อินเทอร์เน็ตค้นคว้าในเชิงวิชาการได้ แต่หากนำไปใช้ในทางที่ไม่เหมาะสม เช่น พิมพ์ภาพหรือรูปภาพที่ไม่เหมาะสม เป็นเหตุให้ต้องลาสิกขาได้ ดังปรากฏใน “มติมหาเถรสมาคม มติที่ 137/2547 เรื่องพระภิกษุประพฤติตนไม่เหมาะสม” (มหาเถรสมาคม, 2547) ซึ่งกล่าวถึงการใช้อินเทอร์เน็ตที่ไม่เหมาะสม สอดคล้องกับคำสั่งเจ้าคณะใหญ่หนใต้ ที่ จญต. 03/2560 (พระพรหมจรรย์จารย์, 2560) ความว่า “เห็นสมควรให้พระสงฆ์ตรวจสอดส่องพฤติกรรมและลงโทษภิกษุ สามเณรในปกครอง ดังต่อไปนี้ ... พระภิกษุผู้มีความประพฤติเสียหาย หรือไม่เหมาะสม เป็นที่ติเตียนของประชาชนในลักษณะโลกวิฆเน เช่น การแสดงกิริยาจาไม่เหมาะสมกับสมณสารูป การใช้สื่อออนไลน์ในทางที่ไม่เหมาะสม การใช้อุปกรณ์สื่อสารผิดกาลเทศะ การไปในสถานที่ไม่สมควร” ซึ่งเรื่องการใช้งานอินเทอร์เน็ตนี้ แทนพันธ์ เสนะพันธุ์ บัวใหม่ (2555) พบว่าพฤติกรรมที่เหมาะสมของพระสงฆ์ในการใช้อินเทอร์เน็ต ได้แก่ การใช้เพื่อการเผยแผ่ และค้นหาข้อมูล

ด้านกรอยู่ร่วมกัน มหาเถรสมาคมกำหนดว่ามีให้พระภิกษุข้องเกี่ยวกับการเมือง ดังปรากฏใน “คำสั่งมหาเถรสมาคม เรื่อง ห้ามพระภิกษุสามเณรเกี่ยวข้องกับการเมือง พ.ศ.2538” (มหาเถรสมาคม, 2538) และ “มติมหาเถรสมาคม มติที่ 374/2547” (มหาเถรสมาคม, 2547) และไม่สามารถเป็นสมาชิกของสมาคมที่มีฆราวาสเป็นสมาชิกด้วยได้ ดังปรากฏใน “ประกาศห้ามภิกษุสามเณรไม่ให้เป็นสมาชิกในสมาคม หรือสโมสรคฤหัสถ์” (มหาเถรสมาคม, 2476) เป็นเงื่อนไขให้พระภิกษุสงฆ์มีช่องว่างในการประสานกับวัฒนธรรมที่ต่างไป อีกทั้งการติดต่อเดินทางไปต่างประเทศของพระภิกษุสามเณรมีเงื่อนไขหลายประการ การพิจารณาหนังสือเดินทางของพระภิกษุสามเณรจะต้องผ่านคณะกรรมการศูนย์ควบคุมการไปต่างประเทศสำหรับพระภิกษุสามเณร (ศ.ต.ภ.) ซึ่งจะต้องยื่นหนังสือไปตามลำดับขั้นตั้งแต่เจ้าอาวาสตามลำดับขึ้นไปจนถึงกรมการมหาเถรสมาคม การเดินทางนั้นจะต้องประกอบด้วยเหตุอันสมควร มีคุณสมบัติอันสมควร เช่น มีพรรษาพ้น 5 ขึ้นไป และในกรณีที่จะไปศึกษาต่อในต่างประเทศ จะต้องมีความรู้เป็นเปรียญ คือ ผ่านการสอบความรู้ภาษาบาลีด้วย (มหาเถรสมาคม, 2537)

ด้านการดำรงชีวิต การใช้อุปกรณ์เทคโนโลยีสมัยใหม่ของพระภิกษุถูกจำกัดด้วยความเหมาะสมในเรื่องลักษณะการใช้งานและสถานที่ เช่น ใน พ.ศ.2503 มี “ประกาศคณะสงฆ์ เรื่อง เกี่ยวกับกล้องถ่ายรูป กล้องส่องทางไกล” (มหาเถรสมาคม, 2503) ห้ามพระภิกษุถือกล้องถ่ายรูปหรือกล้องส่องทางไกลเที่ยวไปในที่ต่างๆ ห้ามถ่ายรูปบุคคลหรือสถานที่ต่างๆ อย่างคฤหัสถ์ อนุমানว่าหมายถึงการที่พระภิกษุนั้นยกกล้องขึ้นแนบกับตาแล้วส่องดูผู้คนนั้นคงเป็นกิจที่ไม่สมควร มีการห้ามเรื่องวิทยุและโทรทัศน์ไว้ใน “ประกาศคณะสงฆ์ เรื่อง เกี่ยวกับวิทยุและโทรทัศน์” (มหาเถรสมาคม, 2503) ห้ามพระภิกษุเปิดฟังเพลง ดนตรี เปิดโทรทัศน์ดูละคร เดินรำ มวย หรือยืนดูตามหน้าบ้านคน หรือตามที่สาธารณะ หรือพกวินยขนาดเล็กไปเปิดฟังในที่สาธารณะ ซึ่งในปัจจุบันทั้ง กล้อง วิทยุ

โทรทัศน์ นั้นรวมการใช้งานไว้ในโทรศัพท์มือถือเครื่องเดียว จึงถูกเตือนไว้เช่นกัน ดังที่กล่าวไว้ในคำสั่งเจ้าคณะใหญ่หนใต้ ที่ จญต. 03/2560 (พระพรหมจริยาจารย์, 2560)

สรุป

ผลของการศึกษาพบว่า เงื่อนไขและข้อจำกัดในการปรับตัวของพระสงฆ์ในยุคไทยแลนด์ 4.0 ที่มาจากประกาศต่างๆ ของมหาเถรสมาคม มีเงื่อนไขและข้อจำกัดใน 4 ด้าน ดังนี้

- 1) ด้านการเรียนรู้ พระภิกษุจะต้องมีความรู้ด้านที่จำเป็น โดยเฉพาะด้านวิชาชีพโดยที่ไม่สามารถไปศึกษาในสถานศึกษาอย่างจริงจังได้
- 2) ด้านการปฏิบัติงาน พระภิกษุสงฆ์สามารถใช้อินเทอร์เน็ตในการเผยแผ่ และค้นหาข้อมูล ส่วนการใช้ผิดประเภทอาจเป็นเหตุให้ต้องลาสิกขาได้
- 3) ด้านการอยู่ร่วมกัน พระภิกษุสงฆ์มีข้อจำกัด มิให้เกี่ยวข้องกับการเมือง มิให้เข้าเป็นสมาชิกสมาคมที่มีฆราวาสร่วมด้วย และมีเงื่อนไขมากในการเดินทางไปต่างประเทศ
- 4) ด้านการดำรงชีวิต การใช้อุปกรณ์เทคโนโลยีต่างๆ ของพระภิกษุนั้น มีเงื่อนไขในการใช้ในที่สาธารณะ

ข้อเสนอแนะการวิจัย

ผลจากการศึกษาวิจัยในเรื่องเงื่อนไขและข้อจำกัดในการปรับตัวของพระสงฆ์ในยุคไทยแลนด์ 4.0 นี้จะเกิดประโยชน์ต่อการดำรงสมณเพศของพระภิกษุสงฆ์ในยุคแห่งความเปลี่ยนแปลงนี้ โดยมีข้อเสนอแนะเพื่อความเหมาะสมในการปรับตัวของพระภิกษุ ดังนี้ พระภิกษุควรเรียนรู้เพิ่มเติมด้วยตนเองในเรื่องภาษาและการใช้งานเทคโนโลยี ซึ่งในปัจจุบันสามารถทำได้ง่ายโดยการค้นคว้าข้อมูลในอินเทอร์เน็ตผ่านทางอุปกรณ์สื่อสารต่างๆ โดยมีข้อควรระวังที่จะต้องสำรวมตนมิให้ไปข้องเกี่ยวกับเรื่องทางเพศ หรือเรื่องการเมือง และควรคำนึงถึงเวลาและสถานที่ที่เหมาะสมในการใช้งาน

คำขอบคุณ

ผู้ศึกษาขอขอบคุณอาจารย์ประจำหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการพัฒนาสังคม ซึ่งได้แก่ ดร.วันพิชิต ศรีสุข อาจารย์ที่ปรึกษา ผศ.ดร.ณรรช หลักชัยกุล และ ดร.ประจวบ ทองศรี ที่ให้ความรู้และให้คำปรึกษาในการเขียนบทความจนสำเร็จเป็นบทความฉบับนี้

เอกสารอ้างอิง

กระทรวงศึกษาธิการ. 2511. กฎกระทรวง ฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2511) ออกตามความในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505. ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 85 ตอนที่ 98.
แทนพันธ์ เสนะพันธ์ บัวใหม่. 2555. พฤติกรรมที่เหมาะสมของพระสงฆ์และรูปแบบในการใช้ประโยชน์อินเทอร์เน็ตเพื่อกิจการพระพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร.

- ธนชาติ นุ่มนนท์. 2559. Digital Skill ที่คนไทยควรมีถ้าจะต้องก้าวไปสู่ Thailand 4.0. thanachart.org. <https://thanachart.org/2016/11/06/digital-skill-ที่คนไทยควรมีถ้าจะต้อง/> (22 กันยายน 2561).
- พระพรหมจรรย์จารย์. 2560. ให้พระสังฆาธิการตรวจสอบพฤติกรรมและลงโทษพระภิกษุสามเณรในปกครอง. (1 ตุลาคม 2560). คำสั่งเจ้าคณะใหญ่หนใต้. ที่ จญต.03/2560.
- มณพิไลย นรสิงห์. 2560. การพัฒนาคนเพื่อการขับเคลื่อนประเทศไทยไปสู่ Thailand 4.0. ผู้จัดการออนไลน์. <https://mgronline.com/daily/detail/9600000120293> (22 กันยายน 2561).
- มหาเถรสมาคม. 2476. ประกาศห้ามภิกษุสามเณรไม่ให้เป็นสมาชิกในสมาคม หรือสโมสรคฤหัสถ์. (19 พฤษภาคม 2476). ประกาศคณะสงฆ์.
- มหาเถรสมาคม. 2503. เกี่ยวกับกล้องถ่ายรูป กล้องส่องทางไกล. (28 ตุลาคม 2503). ประกาศคณะสงฆ์.
- มหาเถรสมาคม. 2503. เกี่ยวกับวิทยุและโทรทัศน์. (28 ตุลาคม 2503). แลงการณ์คณะสงฆ์. เล่ม 48 ภาค 12. หน้า 894.
- มหาเถรสมาคม. 2537. กำหนดวิธีปฏิบัติในการไปต่างประเทศสำหรับพระภิกษุสามเณร พ.ศ.2537. (15 กุมภาพันธ์ 2537). แลงการณ์คณะสงฆ์. เล่มที่ 82 ตอนที่ 2.
- มหาเถรสมาคม. 2538. ห้ามพระภิกษุสามเณรเกี่ยวข้องกับการเมือง พ.ศ.2538. (2 มกราคม 2538). แลงการณ์คณะสงฆ์. เล่มที่ 83 ตอนที่ 1.
- มหาเถรสมาคม. 2538. ห้ามภิกษุสามเณรเรียนวิชาชีพ หรือสอบแข่งขันหรือสอบคัดเลือกอย่างคฤหัสถ์ พ.ศ.2538. (17 มีนาคม 2538). แลงการณ์คณะสงฆ์. เล่มที่ 83 ตอนที่ 3.
- มหาเถรสมาคม. 2547. พระภิกษุประพฤติตนไม่เหมาะสม. มติมหาเถรสมาคม. ครั้งที่ 9/2547 มติที่ 137/2547.
- มหาเถรสมาคม. 2547. พระภิกษุสามเณรเกี่ยวข้องกับการเมือง. มติมหาเถรสมาคม. ครั้งที่ 17/2547 มติที่ 374/2547.
- มหาเถรสมาคม. 2561. การขับเคลื่อนการจัดทำสมาร์ทการ์ด และการจัดเก็บฐานข้อมูล พระภิกษุ สามเณร ประจำปีงบประมาณ พ.ศ. 2562. มติมหาเถรสมาคม. ครั้งที่ 32/2561 มติที่ 672/2561.
- ฤทัยรัตน์ เวียงจันทา. 2561. ภาษาที่สามกับการศึกษาไทย 4.0. รายงานการประชุม Graduate School Conference. 439-445.
- สุรเจต ไชยพันธ์พงษ์. 2560. ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงกับการบริหารมหาวิทยาลัยในยุคไทยแลนด์ 4.0. รมพฤษ, 35(1) : 33-54.
- วิชัย ตันศิริ. 2541. การเรียนรู้: ชุมทรัพย์ในตน = Learning: The Treasure Within. ใน รุ่ง แก้วแดง, การเรียนรู้: ชุมทรัพย์ในตน = Learning : The Treasure Within. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- วิโรท สันติประภพ. 2560. ปาฐกถาเรื่องปรับโครงสร้างเศรษฐกิจไทยสู่ยุค 4.0. ธนาคารแห่งประเทศไทย. https://www.bot.or.th/Thai/PressandSpeeches/Speeches/Gov/SpeechGov_7Feb2017.Pdf (28 เมษายน 2561).
- อดุลย์ วัชรวิบูลย์. 2557. การศึกษาไทยในศตวรรษที่ 21: ผลผลิตและแนวทางการพัฒนา. วารสาร มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏพิบูลสงคราม, 8(1), 1-17.